

Nitrianska škola

Dva vidy vedy

Ľubomír Plesník

*Inauguračná prednáška prof. PhDr. Ľubomíra Plesníka, DrSc.,
prednesená na pôde Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre roku 1999.*

Pojem vedeckej školy pripúšťa dvojaký výklad. Ten prvý je axiologický. Implikuje mimoriadny vedecký prínos zakladajúcej osobnosti alebo skupiny bádateľov a jej vplyv na ďalšie smerovanie príslušného odboru. Z tohto hľadiska mi posudzovať školu, ku ktorej sa hlásim, neprislúcha. Druhý výklad je semiotický. Podľa neho možno o vedeckej škole hovoriť všade tam, kde tvorbu vedeckých výpovedí spája skupinový sebvýraz. Myslím tým príbuznosť v koncepčnom ťahu a metodologickej gestikulácii, vo voľbe príznačných tém, ale aj v slovníku a štylizácii, na základe čoho sme aj bez poznania vecných súvislostí schopní identifikovať spriaznenosť autorov týchto výpovedí s istou osobnosťou alebo tímom. V tomto poňatí bola škola, ktorú mám na mysli, nominálne potvrdená, a to s prívlastkom „nitrianska“. Výrazom Nitrianska škola sa v literárnej vede označovala/označuje produkcia niekdajšieho Kabinetu literárnej komunikácie, dnešného Ústavu literárnej a umeleckej komunikácie.

Príbeh Nitrianskej školy – metafora osobnej verzie

Príbeh Nitrianskej školy má svoju kanonizovanú verziu. Je dostatočne známa, a preto ju tu nebudem rozvádzať. Základné body oficiálnej verzie pôsobnosti Nitrianskej školy sú nasledovné:

1. Nitrianska škola sa sformovala koncom 60. rokov 20. storočia. Jej iniciatívy, ktoré charakterizoval dôraz na vedeckú korektnosť semioticko-komunikačného výskumu textu a jeho konkrétnu interpretačnú preukaznosť, sa na pozadí preideologizovanej literárnej vedy predošlého obdobia vnímali ako vítaná metodologická inovácia.
2. Z hľadiska metodologickej tradície sa pôsobnosť Nitrianskej školy interpretovala v súvislosti s tzv. textocentrickou, štruktúrnou, resp. semiologickou líniou umenovedného myslenia, ktorú v predvojnovom období reprezentoval najmä ruský formalizmus a československý štrukturalizmus a ktorá sa súdobou naplňovala v koncepciách sémantickej,

resp. informačnej estetiky, Novej kritiky, povojnových štrukturalistických a semiologických iniciatív vo frankofónnych krajinách atď.

3. Výskumy Nitrianskej školy, ktoré sa, zdôrazňujúc princípy tímovosti a interdisciplinárnosti, sústreďovali na otázky interpretácie umeleckého textu, teórie textu, teórie literárnej komunikácie a teórie literárnej metakomunikácie, resp. medzitetového nadväzovania (preklad, literárne vzdelanie ap.), boli od 70. rokov evidované i v medzinárodnom kontexte.

Bez toho, aby som oficiálnu verziu akokoľvek spochybňoval, vám predložím (nie proti nej a proti iným vnútorným verziám, ale súbežne s nimi!) svoje vlastné poňatie „nitrianskeho príbehu“. Ako som predznamenal, bude v ňom obsiahnutý výklad koncepčne uzlových bodov mojej odbornej dráhy.

Bezprostredne po príchode do ústavu (1983) som jeho status vnímal cez kanonizovanú optiku. Postupne sa mi však začal javiť ináč. Obrazne povedané: namiesto diaľnice s jednosmerným ťahom – čo je metafora onej vonkajšej verzie – mi čoraz viac pripomínal mimoúrovňovú križovatku: priesečník dvoch ciest, ktoré, ako to na mimoúrovňových križovatkách býva, sa najprv k sebe približujú, navzájom okolo seba krúžia a jedna druhú pretínajú, aby napokon každá z nich pokračovala svojím smerom. Jedna z týchto ciest mala charakter viacprúdovej diaľnice so smerovníkmi svetových literárnovedných centier. Za jej hlavného konštruktéra som pokladal Antona Popoviča. Druhá cesta mi v čomsi pripomínala skôr dráhu osamelého bežca. Tým bežcom bol František Miko.

Dva vidy vedy

Neobrazne vyjadrené: v Nitrianskej škole som zvnútra rozpoznal dve stratégie vedeckého správania. Pristavím sa pri nich, pretože:

1. je v nich obsiahnutý aktuálny metodologický problém súčasnej humanistiky, ktorý prekračuje nielen rámec Nitrianskej školy, ale aj hranice literárnej teórie,
2. jedna z týchto stratégií (presnejšie spôsob, akým ju chápem) predstavuje konštantnú platformu mojej odbornej činnosti.

Základný rozdiel medzi dvoma vidmi vedeckého správania, o ktorých chcem hovoriť, spočíva podľa mojej mienky v tom, z čoho ťažiskovo odvodzujú svoju legitimitu. Semioticky povedané: ide o to, k akému kontextu sa vedecký text svojím zmyslom v rozhodujúcej inštancii vzťahuje.

V prípade prvého vidu sú pre vedeckú výpoveď touto rozhodujúcou inštanciou iné vedecké texty, čiže kontext pojmových výpovedí (pojmovosť, konceptuálnosť tu mienim zúžene, ako príznak vedeckého štýlu, ktorý sa v Mikovej výrazovej sústave konkretizuje atribútmi abstraktnosti, terminologickosti, faktickosti atď.). Hybnou silou prvého vidu vedenia sú teda iné vedecké texty, a to vo viacerých ohľadoch:

1. ony vedecký výkon primárne motivujú, a to energiou ozvláštnenia zautomatizovaných rétorík (argumentačný princíp „prekonaných postupov“) alebo vyrovnávania sa s aktuálnymi rečovými hrami (argumentačný princíp „nových trendov“),
2. sú monopolným dodávateľom jeho tém (centrálnym predmetom pojmovej reči dekonštrukcie je iný odborný text),
3. sú určujúcim kritériom korektnosti vedeckého výkonu (princíp „zhody či nesúlady s autoritatívnymi textami“ ako hlavný argument),
4. sú jeho hlavným realizačným výstupom (strategickým cieľom vedeckého výkonu je zaujať reprezentatívne miesto medzi inými konceptuálnymi výpoveďami).

Najdôležitejším príznakom tejto epistémy je fakt, že kontext pojmových výpovedí tu má platnosť referenčnej skutočnosti. Napríklad pod literárnym vkusom sa tu cieľovo mienia jeho konceptuálne definície (dejiny literárneho vkusu alebo analýza vkusu sa prezentujú ako dejiny či analýza teoretických výrokov o vkuse). Práve v tomto príznaku vidím zásadný rozdiel medzi danou stratégiou vedenia a metodologickou rozpravou, ktorá sa ako žáner založený na tematizácii samej vedy uplatňuje v rôznych stratégiách. Reálnu prítomnosť tohto vidu vedenia v humanistike doložím pars pro toto citátom:

„Estetika v bežnom zmysle už neoznačuje len vedeckú tematizáciu zmyslových fenoménov, ale samu štruktúru týchto fenoménov. Ak hovoríme o estetike tanca, o estetike vtáčieho letu alebo o estetike automobilu, potom nemáme na mysli učebnice, ale tieto pohyby alebo objekty ako také“ (Welsch, Wolfgang: Estetické myslenie. Bratislava : Archa 1993, s. 9 – 10).

Welsch pokladá za potrebné upozorniť, že istý pojem môže odkazovať aj na niečo iné ako na „učebnice“ (t. j. na kontext pojmových výpovedí). Tým nepriamo potvrdzuje môj dojem, že táto pankonceptuálna stratégia v súčasnom teoretizovaní o literatúre i umení prevláda (nepotrebuje teda advokáta, čo je aj dôvod, pre ktorý sa tu nebudem zapodievať jej prednosťami: komunikatívnosťou v styku expertov, metodologickou preukaznosťou, bez-

prostrednou kontrolovateľnosťou, odvoditeľnosťou a zdôvodniteľnosťou prostredníctvom odkazov na iné vedecké texty atď.).

Teraz sa sústreďme na druhý vid. Je to stratégia, ktorú som si osvojil od svojho učiteľa Františka Mika. Ak sa k tomu priamo priznám, musím zdôrazniť, že to robím preto, aby som vám na porovnávacom pozadí objasnil koncepčný rámec mojej práce. V hre je teda pluralita modalít vedenia a nie spochybňovanie niektorej z nich. Prijatie tej či onej stratégie totiž hodnotu literárnovedného výkonu a priori ani nespochybňuje, ani nezaručuje. Z čoho teda odvodzuje svoju legitimitu druhý vid vedenia? Odvodzuje ju z toho, čo presahuje rovnorodé pole vedeckého diskurzu, čo nie je samým vedeckým diskurzom, a preto tvorí jeho rôznorodé okolie, inakostný kontext. Tento inakostný kontext som v nadväznosti na Mika označoval buď intencionálne: ako „životný svet“, buď procesuálne: ako „prežívanie“ či „zakúšanie“, alebo rezultatívne: ako „zážitok“, „skúsenosť“, „empíria“.

Umiestnenie vedeckej výpovede do uvedeného referenčného rámca však môže pôsobiť podozrivo. Najmä na pozadí súdobého obratu od otázok bytia a vedomia k otázkam jazyka, či si ho už odvodíme od Saussurovho Cours de linguistique générale, Wittgensteinovho spisu Tractatus logico-philosophicus alebo z Heideggerových prác (Was ist das – die Philosophie? a i.). Ved' na akéhože arbitra sa to tu vedecký text odvoláva, keď mimo textov, mimo vtelenosti v jazyku tento arbiter – kontext „životného sveta“, „skúsenosti“ či „prežívania“ – údajne ani nie je možný?

V tejto súvislosti musím pripomenúť, že vo svojich prácach som ho identifikoval ako súčin rôznych významnení čiže semióz. Rozpoznal som v ňom celosť vonkajších i vnútorných výpovedí realizovaných vo všetkých štýloch (predovšetkým v hovorovom, ale aj v rokovacom, umeleckom, vedeckom a v ďalších), ako i v rôznych znakových sústavách (vrátane telesnej). Celú záležitosť tzv. obratu k jazyku preto pokladám vo vzťahu k uvedeným stratégiám za ambivalentnú. Hybnou silou druhej epistémy je teda takto holisticky poňatý inakostný kontext, čiže to, s čím máme do činenia nielen v role teoretika, ale ako komplexní ľudia svojho života. V tomto kontexte hľadá vedecký výkon druhého vidu motivujúce výzvy. Tento kontext mieni pojmi. Súlad s týmto kontextom je dominantným kritériom korektnosti vedeckej výpovede. Z tohto kontextu odvodzuje vedecký výkon svoj zmysel a k nemu sa svojím zmyslom i obracia (ako to možno exemplárne doložiť na koncepte výrazovej kategórie).

Pravdaže, výpovede tohto vidu vedenia možno „čítať“ aj v prvom, pankonceptuálnom kóde. Napríklad hneď pojmy empirie či zážitku tak, že si ich referenčne podložíme výlučne teoretickými textami, ktoré na nich budujú (výpoveďami empirizmu, filozofie života, pozitivizmu atď.). V tom prípade, pochopiteľne, zostávame na pôde prvej epistémy a do tej druhej sme nevstúpili. Metodologické zázemie druhého, skúsenostného vidu vedenia by som preto neodvodzoval z takto prečítaných veľkých paradigiem (vrátane pragmatizmu). Vo svojej habilitačnej prednáške som ozrejmil, že tradícia, s ktorou je druhý vid spätý, vedie naprieč nimi a má svoje korene skôr v praktickej štylistike, rétorike a normatívnej poetike (resp. v praxeologicky zameraných častiach náuk o jednotlivých druhoch umenia). Pochopiteľne, že inštrumentálne, čiže z hľadiska prenosu vedeckých informácií, z hľadiska žánrovo-štylistickej identity a najmä z hľadiska významovej výstavby, je aj druhý vid vedy pevne zasadený do kontextu vedeckých výpovedí. Inak by nebol sémanticky možný. Pochopiteľne, že uvedené dva vidy reálne neúčinkujú v izolovanom protipostavení a v extrémne vyhrotenej podobe dištingtívnych príznakov, na ktoré sa modelovo obmedzujú uvedené schémy (v skutočnosti tvoria komplementárne kontinuum) atď. To všetko je pravda. Rozhodujúca inštancia strategického zmyslu, či ju už označíme za inštanciu prvú, alebo poslednú – a o tú mi tu ide – je však len jedna.

Príbeh druhého vidu

Strategický rámec, ktorý som práve načrtol, sa v mojej odbornej činnosti presadzoval v konkrétnych podmienkach výskumu umeleckého textu a výučby príslušných disciplín. Dialo sa to v niekoľkých etapách. Situáciu Nitrianskej školy v čase, keď som do jej príbehu vstúpil, možno charakterizovať na kontrastnom pozadí imanentistického prístupu k textu. Ten sa v nadväznosti na formalistické a štrukturalistické výskumy orientoval na sám literárny text (čo je, ako uvidíme neskôr, nevelmi presná formulácia), alebo – zmnožene – na text v súvislostiach vývinového radu, čiže v kontexte literárnosti. Nitrianska škola tento model emblematicky rozvinula do komunikačnej a neskôr – takisto zmnožene – do metakomunikačnej schémy. V kóde prvého vidu sa tento model mohol dobovo vnímať ako osviežujúca inovácia tradičných a pohotová citácia aktuálnych trendov umenovedného myslenia. Ja som si ho pod vplyvom Františka Mika osvojoval – ako o tom svedčia moje prvé, zväčša metodologické štúdie – v duchu druhej vedeckej stratégie. V súlade s jej intenciou nestrácať zo zreteľa zmysel ako funkčný presah k inakostnému kontextu som v nej videl predovšetkým

výraz úsilia skúmať štruktúru textu z hľadiska jej dosahu na človeka. Termíny z oboch koncov komunikačného reťazca – komunikant, príjemca, adresát, recipient, percipient, čitateľ, ako aj expedient, adresant, odosielateľ, autor, tvorca atď. – tu teda zastrešujem triviálnym pojmom „človek“. To si žiada vysvetlenie. Ako vieme, literárnoteoretické termíny sú tradične späté s korpusom textu. V rámci uvedenej stratégie však išlo o to, postihnúť jeho „ľudský kontext“, ktorý terminologicky pokrýva najmä filozofia a psychológia, a to pojmami subjekt, vedomie, bytie, skúsenosť, resp. psychika, prežívanie, apercepcia (a ďalšie psychické funkcie). S tým súviselo riziko, na ktoré upozornil František Miko, a ja som tomu v danej etape venoval viacero štúdií: spomínané pojmy žijú totiž v kódových podmienkach materských disciplín svojím vlastným sémantickým životom. Podliehajú tu špeciálnym výkladom, korekciám i spochybneniam. My sme však chceli do literárnej teórie inkorporovať ľudský zmysel jej predmetu, a nie vstupovať na „cudziu pôdu“. Hoci sú teda v mojich prácach uvedené pojmy frekventované, nikdy som z toho neodvodzoval filozofické ani psychologické kompetencie. Išlo tu o ich transformáciu do literárnovedného pojmoslovía. V jej rámci sa približovali skôr k zmyslu, aký majú v hovorovom štýle, odkiaľ boli koniec koncov do vedeckého jazyka prevzaté (opísaný postup nie je výnimočný, ojedinelá býva iba jeho reflexia). Ak sa teda napríklad kategória subjektu z časti filozofického diskurzu vytratila, pojem človeka v živej reči zostáva. Túto etapu svojej účasti na príbehu druhého vidu Nitrianskej školy by som označil za prípravnú. Za jej zavŕšenie pokladám zverejnenie mojej najcitovanejšej štúdie Zážitková báza recepcie a interpretácie umeleckého textu z roku 1988.

Moju účasť na ďalšej etape „nitrianskeho príbehu“ ovplyvnil fakt, že som sa v jej priebehu stal riaditeľom ústavu a najmä zodpovedným riešiteľom grantových projektov. Jej východiskom bol emblematický koncept predošlej etapy (jednota textu a komunikácie). Ten sa vykladal dvojako: 1. ako neoddeliteľnosť rôzneho (príklad: „jednota tela a duše“) a 2. ako zhoda (príklad: „jednota názorov“).

Spolu s Františkom Mikom som sa priklonil k druhému výkladu (jednota ako totožnosť). Sprvu za tým stálo len intuitívne presvedčenie, že úsilie o výklad diela z hľadiska jeho ľudskej platnosti predsa nemôže byť vykročením za hranice textu, čiže extenziou výskumu, ale naopak intenzifikáciou. To si však žiadalo hranice textu nejako vymedziť, čiže vysporiadať sa s otázkou jeho ontológie. Odpoveďou na túto otázku bola paralelne zdôvodňovaná téza o recepčnom (u Mika), resp. funkčnom (u mňa) bytí textu. Dielo ako významová a výrazová kvalita sa takto situovalo do sféry ľudského vedomia.

Moje práce o uvedenej problematike mali navonok podobu odťažitých abstrakcií. Vnútorne však z toho vyplynuli veľmi konkrétne dôsledky. Ľudské zakúšanie zmyslu či recepcná skúsenosť – teda to, čo predstavuje vo vzťahu k čisto teoretickému výkonu kontext inakosti – boli takto zbavené statusu druhotného odrazu diela, vonkajšej repliky naň a priznala sa im platnosť poľa, v ktorom sa text ako estetický predmet stáva. V súlade so stratégiou druhého vidu to bolo zdôvodnenie postupu, pri ktorom bádateľ intervenuje do výkladu textu (aj) ako komplexná osobnosť, t. j. zážitkovo, a výskumne operuje (aj) s tou podobou diela, ktorá mu je takto daná.

Systemovú nevyhnutnosť tvorby a recepcie znakových výtvorov, pôsobiacich (a preto výskumne prístupných) po zážitkovej linke, som zdôvodnil v práci o paradigmatickom modeli kultúry (Systemový model kultúry, 1988). Odvodil som ho z hlavných jazykových funkcií. Uvedenú výskumnú stratégiu som predviedol v modelových interpretáciách Váľkovej poézie a ďalších textov. Súbežne s tým som sa pokúšal o funkčný, recepcný výklad konkrétnych vyjadrovacích prostriedkov slovesného umenia, najmä trópov a figúr.

Pretože vzťah znaku k interpretovi (človeku) sa u klasika novovekej semiotiky Charlesa Morrisa označuje ako pragmatická dimenzia semiózy (popri rozmere syntaktickom a sémantickom), nazval som túto koncepciu pragmatickou. Takto som ju uviedol i v tituloch svojich monografií: Pragmatika textu (1991) a Pragmatická estetika textu (1995).

Zdanlivo odťažité ontologické skúmania mali pre náš ústav aj organizačno-praktické dôsledky. Recepcnej praxi z nich totiž vyplynula ontotvorná úloha a to bol hlavný vnútorný argument v prospech premeny ústavu na výskumno-pedagogické pracovisko. Pedagogický proces bol totiž v perspektíve spomínanej koncepcie povýšený z pridruženej extenzie výskumu na prostriedok priameho spojenia s recepcnou praxou, a teda i s predmetom našich bádání. S týmto vedomím som koncipoval aj projekt výučby, ktorú začal ústav zabezpečovať. Pod názvom „estetika obrátená k životu“ som mal na mysli výučbu, ktorá berie programovo zreteľ (aj) na tie výrazové a žánrovo-druhovú podoby literatúry a umenia, s ktorými majú naši študenti, účastníci recepcnej praxe, do činenia v reálnych súvislostiach živej kultúry. Uvedený moment sa súbežne premietol do grantových projektov VEGA a CGA, ktoré som viedol. Myšlienka recepcnej poetiky a pragmatickej estetiky textu sa v nich naplnila dvojako. V prvých dvoch grantoch sme sa výberovo zamerali na dosiaľ systematicky nespracované trendy v súdobom umení – na jeho výrazovú brutalizáciu, juvenilizáciu a vizualizáciu.

V súčasnosti naproti tomu skúmame z recepcno-pragmatického hľadiska problémy, ktoré sú tradičným predmetom literárno- a umenovedného záujmu (otázky tvaroslovia, formy a kompozície umeleckého textu).

Posledný z koncepcných posunov, o ktorom sa zmienim, by som nepredstavoval ako samostatnú etapu. Ide skôr o individuálne dourčenie predošlého modelu. Objasniť ho možno na základe faktu, že všetky spomínané riešenia boli súčasťou vedeckého diskurzu. Výstižné by teda bolo ohraničiť uvedené schémy a tézy rámcom vedeckého výkonu, eo ipso konceptuálneho textu.

V čom teda spočíva podstata avizovaného dourčenia? V tom, že kardinálna otázka druhého vidu vedenia, otázka ľudského zmyslu, sa prenáša na samo vedenie, na sám literárnovedný text. Je to otázka dosahu teoretického vedenia na človeka, na kvalitu jeho života. Ide tu o problém, ktorý je typologicky blízky Schopenhauerovej eudaimonológii.

Vo svojej monografii *Estetika inakosti* (1998) sa s uvedenou témou zaoberám prostredníctvom konkrétnych interpretácií. V nich takpovediac predvádzam predpoklad, že ak sa chce pojmové poznanie s touto otázkou vyrovnáť, malo by kontextu inakosti otvoriť nielen tematicky, ale aj vo svojom výkone. To značí, že bez ujmy na svojej konceptuálnej podstate začne priamo pri plnení svojej funkcie komunikovať s ostatnými úrovňami bádateľovho životného sveta či vedomia, že začne brať ústretový ohľad na to, čo tvorí významové „okolie“ vlastného teoretizovania. Odtiaľ metaforické označenie tejto koncepcie metaforickými prívlastkami „environmentálnej ohľaduplnosti“ alebo „ekologickosti“.

Mám pocit, že k tejto výzve dospelo viacero bádateľov, ktorí sa – aj keď každý z nich iným spôsobom – zapodievali zmyslom svojho odboru na pozadí základných existenciálnych otázok: od spomínaného Arthura Schopenhauera po Carla Gustava Junga či Martina Heideggera.